

Tadej Golob

KOT BI
LUNA PADLA
NA ZEMLJO

BIOGRAFIJA
MILENE
ZUPANČIČ

PONOČI SE
LOBANJE
KOTALAJO
SEM
INTJA

1. november je v naši družini velik praznik. Grobove uredimo že nekaj dni prej, in ko se zberemo okoli njih, je lepo in zmeraj nas je veliko. Ponavadi je med zbranimi tudi kakšen, ki ga prejšnje leto še ni bilo. Letos je bil eden, ki je bil za lanski 1. november še v trebuhu. Približno vemo, kdaj je je konec maše, da se dobimo, k maši pa ne gremo, ker je nepotrebno. Okrog grobov se vse sorte pogovorimo, ker nekaterih ne vidiš prav vsak dan. Kadilci se obračamo s hrbti stran od grobov, tisti, ki to niso, nas zmerjajo, kako se obnašamo. Počakamo, da se pokopališče izprazni, ker smo na takem mestu, da nas vsi vidijo, in potem izbrskamo flaško izpod nagrobnika moje mame, ki jo tam pusti teta Francka za sestrično, ki na 1. november praznuje rojstni dan. Tudi tokrat je bila tam, s pušeljčkom. Čestitamo ji, se skušujemo, še malo postojimo, pogledamo še naše druge grobove. Na poti od pokopališča se ustavimo v bifeju, ker mora Irena še častiti, potem pa zavijemo k meni na segedin golaž. Letošnjega so vsi zelo hvalili in rekli, da je bil dober, ga pa skoraj ne bi bilo. Skuhala sem ga že dan prej, dve kastrolji za dvajset ljudi, ker nas je bilo letos malo manj. Dopoldne 1. novembra sem ga sklenila še enkrat prevreti, da ne bi bil čisto mrzel, ko bi prišli. Postavila sem ga na štedilnik, pa je prišla stričeva žena in sva zunaj še malo poklepetali in sem pozabila nanj. Na teraso mi je zasmrdel. Obe posodi sta se prismodili in zažgali. Kar precej sem morala pustiti na dnu, da sem lahko rešila tisto, kar ni bilo zažgano. No, ampak so bili zadovoljni. Najmlajša sestra napeče pecivo,

drugega pa ni, razen pijače, seveda. Nič pretiranega, toliko, kot sodi h golažu.

Vsaj dvakrat na teden grem na pokopališče, če je mogoče, pa vsak dan. Bog ve, ali bi hodila tako pogosto, če bi stanovala malo dlje, se pa tako rekoč peljem mimo, ker leži na samem koncu vasi. To je eden od razlogov, ni pa seveda najpomembnejši. Tja hodim zato, ker se na pokopališčih neverjetno dobro počutim. Trapasto, ampak zelo dobro se počutim. Neka posebna energija je tam, umirjena, fino je in najsrečnejša sem, če ob meni ni nikogar, da se mi ni treba pogovarjati, da lahko lepo sedem tam na klopco in sem sama.

Nekoč, daleč, daleč nazaj, sem igrala v televizijski drami z naslovom *Rajni takrat*. V njej je še kot študent nastopil Branko Šturbej, Saša Vuga je napisal scenarij in v tej drami je bil prizor, v katerem stojimo ob izkopanem grobu ... Zelo mrzlo je bilo in hladno in sploh se ne morem natančno spomniti, kaj vse se je dogajalo, vem pa, da je bila ob tem odprtem grobu velika scena in da mi ni bilo nič tujega. Ni mi bilo težko doumeti, kaj delamo in kako se človek obnaša v takih primerih.

Med predstavo *Iskanje izgubljenega časa* je umrl Rudi Šeligo, s katerim smo bili zelo povezani. V tej predstavi Swann, ki ga je igral Igor Samobor, našteva, koga vse ni več, kdo vse je umrl. Že s tem, ko sem to poslušala, poslušala, kako govori, našteva, mi je nenadoma pred oči priplavala cela slika. Imena, ki jih je Igor izgovarjal po Proustu, sem začutila kot imena ljudi, ki jih zame ni več. Tega ni več, tega ni več ... tega ni več ... Čas je šel ... In že s tem, ko sem se koncentrirala na ta imena, in čeprav sama sploh nisem govorila, je delovalo.

Kadar je v igri nanese na smrt, mi nikoli ni bilo zelo težko ali tuje. Kar nekajkrat sem umrla, večkrat na snemanjih kot v teatru. V *Dediščini* sem recimo igrala Maliko, ženo glavnega posestnika. Seveda je bil Polde moj mož. Pri Klopčiču sva bila midva zmeraj mož in žena, le tako se je menjalo, da je bil v kakšnem filmu Polde bolj pijan, v kakšnem pa jaz. V tem sem bila jaz tista, ki je imela težave z alkoholom. Malika je bila zelo nesrečna ženska, nesrečna v svoji koži, v svojem položaju, ženska, ki ni bila brez možganov, kar pa ni bilo podano v obliki kakšnih traktatov, s katerimi bi dokazovala, kako pametna in širokega duha je, pač pa s tem, kako se ne znajde s svojo osebo, s svojim telesom v tistem okolju, zaradi česar se spusti v alkoholizem. Njen najmlajši sin se je rodil z Downovim sindromom in ga je v tem filmu dejansko odigral tak otrok, krasen, čudovit otrok. In ker zaradi njenega pitja trpita tako ona kot družina, se odloči za samomor. Klopčič je to posnel zelo subtilno. On tudi sicer nobenih reči ni kazal direktno. Malika se obleče v poročno obleko, leže na posteljo, in po sliki, ki se megli, veš, kaj se je zgodilo.

Vem, da igralcu, ki igra umirajočega človeka, ni treba zganjati cirkusa, pri katerem bi se na njegovem obrazu izpisala vsa zgodba. Kolikor sem jih sama videla, so ljudje pred smrtjo neverjetno umirjeni. Tudi tistega slovitega prizora v *Cvetju v jeseni*, o katerem sama težko govorim, ker to počnejo vsi drugi, nisem odigrala nič drugače, tudi zato, ker ga je Matjaž sijajno posnel, spet tako, da ga ni neposredno kazal. Zelo sem se trudila, da Metina smrt ne bi bila nekakšna zunanja manifestacija, in zato, čeprav na videz mirni, zahtevajo takšni prizori neverjetno veliko koncentracije in miru, da kot igralec dojameš, kakšno

bi bilo lahko to vznemirjenje, da se toliko zbereš, da te začne notri boleti, da ti zastaja dih ...

»Mož in žena ...« zahlipa Meta, ko dokončno dojame, da je ona tista, ki jo bo poročil, vstane in ob vsej vznemirjenosti ne more verjeti, »... mož in žena ...«

Polde jo objame in konec.

Klopco na našem pokopališču je napravil moj stric na Dušanovo željo. Navadna lesena je in žal jo je čas pošteno načel. Ne vem, koliko časa bo še zdržala. Zdaj imamo tam tudi njegovega očeta in mamo, jaz imam pa tako ali tako vse svoje tukaj, na Bohinjski Beli. Sedem, kadim in se imam dobro. Klopca stoji ob zunanjem zidu totenkamre, kot pravimo mrliški hišici na vasi, ki se danes seveda ne uporablja več. Z nje imam pregled na vse svoje grobove. Štirje so.

Prvi in najstarejši, naravnost pred menoj, je dvojen, Šilarjev, ker se je pri nas po domače reklo pri Šilarju. V tem hišnem grobu Šilarjevih so stara mama, stari oče, strici, tete, gospodarji kmetije in pa tisti, ki so umrli neporočeni, brez svoje družine. Med njimi je tudi teta, ki je živela v Strunjanu, ki je sicer bila poročena, pa je hotela biti pokopana na Beli. V kratkem bo dobil nov nagrobnik, ker ime zadnjega strica, ki je pokopan v njem, še ni napisano. Levo ob njem je grob moje mame. V njem bom gotovo tudi jaz. Nikjer drugje nočem biti. Za njim, v grobu rahlo na desni, so zdaj, od pred kratkim, že trije. Moja sestrična, ki je umrla zelo mlada ... No, saj so vsi mladi umrli. Pa moja teta in njen drugi mož, očim te sestrične. Ta grob edini ni naslonjen na zunanji zid pokopališča. Upam, da pokopališča ne bodo širili, ker ne bi bilo dobro, če bi zid

podrli. Malo više in na levi pa je grob Dušanove mame in od lani tudi Dušanovega očeta.

Dušanova mama je na Beli zato, ker sicer v Beogradu najbrž ne bi imela groba, ker tam ob smrti ni imela nikogar več. Med vojno je zaradi bombardiranja in kasneje tifusa oglušela in z Dušanim očetom sta se ločila, ko je bil Dušan še majhen. Ko se je oče drugič poročil, je z njim prišel v Ljubljano. Umrla je v Beogradu, in to prav ob razpadu Jugoslavije. Dušan je želel, da bi bila pokopana na Beli, in tudi jaz sem bila zelo za. Tukaj so se krásno obnašali, tako v vasi kot na občini, pa tudi v Srbiji, kjer je zadeve urejal advokat Nikola Barović, mož Borke Pavićević, srbske dramatičarke in nasploh intelektualke, je šlo, čeprav je urejanje vseh formalnosti zahtevalo svoj mesec dni.

V tem mesecu dni smo šli Dušan, Maša, jaz, Meta Hočvarjeva, njena hči Jera – tako kot smo zmeraj hodili na potovanja – v Egipt in v Izrael. Spomnim se zato, ker smo s seboj vzeli steklenico šampanjca za novo leto, ker smo vedeli, da ga bo v Egiptu teže dobiti, ampak smo se tam tako zastrupili, da smo steklenico prinesli nazaj. Dušan je šel iz Egipta v Beograd po žaro, mi pa domov. Na Beli sem se jaz vse dogovorila, dobila grob, celo župnik me je klical, ali bi želeli, da bi bil zraven ob pokopu. Pa je bila Dušanova mama mogoče dvakrat na Beli, nihče je ni poznal. Nisem vedela, kaj naj rečem, ker je bila mama napol Nemka in ni prakticirala nobene vere, če pa že, pa najbrž pravoslavno.

»To pa res ni pomembno,« je rekel in sem pristala. Župnik je prišel na pogreb, kot tudi ogromno ljudi, pa čeprav je niso poznali.

Skratka, tukaj je šlo vse zelo lepo, vse je bilo dogovorjeno, pogreb ob desetih dopoldne, medtem pa je Dušan iz Beograda z žaro v roki potoval v Trst, ker takrat še ni bilo direktne povezave med Srbijo in Slovenijo. No, na meji ga pa niso spustili čez. Odvratno so se obnašali. Da naj odpre žaro, so zahtevali, pa je imel vse papirje zanj.

»Ah, jaz tehle grabljic na zastopim,« je rekel carinik, ker so bili dokumenti napisani v cirilici.

Končno se ga je usmilila ženska, carinica, in ga spustila v Slovenijo.

Dušanov oče se je po drugi ločitvi vrnil v Beograd. Nismo ga videvali, dokler se ni v Ljubljani oglasila Dušanova polsestra iz očetovega tukajšnjega zakona, ki sicer že več kot trideset let živi v Mehiki. In ker živi v Ljubljani še ena Dušanova polsestra, se je oče odločil obiskati redko zbrano družino.

Sedel je v vlak, v vlaku pa je reveža infarkt in je umrl. Dušan je bil prav takrat z Mladinskim gledališčem na gostovanju v Nemčiji, kjer je izgubil potni list. Do zagrebškega letališča je prišel, naprej pa ne in je bil vso noč zaprt na letališču, oče pa mrtev v Ljubljani.

Ko se je vendarle prebil v Ljubljano, so očetova druga žena, od katere se je tudi ločil, in Dušanovi polsestri želeli, da bi ga pokopali v Ljubljani, in tudi Dušan se je strinjal. Tako je bil oče vse do lani pokopan na Žalah, ko se je Dušan odločil, da bi žaro prenesel na Bohinjsko Belo, da bosta oče in Dušanova mama Ema skupaj.

Pokopali smo ga v ožjem krogu, prišli so moji sorodniki, Dušan in njegov sin. Moj svak je predvajal pesem »Tamo daleko«, prišel je paroh, pa čeprav oče ni bil veren, opravil obred, ki se nam je, ker ga nismo bili vajeni, zdel zelo lep.

Na tej klopci ne sedim samo jaz, vsem pride prav, vsi pravijo, kako je fajn.

Bohinjska Bela je v mnogočem čudna vas. Majhna, takrat je bila pa še sploh manjša, ampak z neverjetno veliko samomori. In to ne samo mladih, tudi starejših. Na Široki peči, steni, na kateri se še zmeraj vidi napis Tito, so se zgodili trije. Med njimi gospa, tako rekoč sosedka, za katero, če bi jo postavil v vrsto stotih, bi rekel:

»Ta pa gotovo ne ...«

Umirjena, fina, krasna ... je šla in je skočila. Dva mlada sta se pa nad steno obesila. In to niso edini.

Samomor ne pride kar tako, iz izmišljije, v ozadju mora biti kakšna duševna poškodba. Zelo hude duševne muke morajo tičati za tem, neznosne, bolezenske. Prepričana sem, da to ni nekaj, kar človek sprejme tako kot druge odločitve. Najbrž ne moreš nič proti temu. Če bi ljudje okrog takega človeka, njegovi bližnji, prijatelji pravočasno zaznali, da se z njim nekaj dogaja, bi se mogoče vendarle dalo pomagati. Ampak te stvari so takšne, da jih težko prepoznaš, pa še ljudje smo tako narejeni, da jih mogoče celo nočemo zares prepoznati. Da se v sebi pretvarjamo, da z nekom ni tako hudo. Na žalost poznam preveč ljudi, sovaščanov, prijateljev, sodelavcev, ki so to naredili. In edini vzorec, ki sem ga našla, je bilo to, da pri skoraj vseh ne bi pričakovala, da se lahko zgodi kaj takega.

Naša Maša je bila stara štiri, mogoče pet let. Vsekakor še ni hodila v šolo. Otroček, ki pa se je tako neskončno zaljubil v dvanajst let starega fanta iz vasi. Do bolečine, da smo rekli:

»Ta punca bo v življenju še tako nasrkala.«

Ta fant je bil neverjetno lepo vzgojen, da je pri tistih letih prenašal neskončno zaljubljenost neke punčke. Ko ga je Maša zagledala, ni več mogla dihati. Vsa zaripla je padla po tleh. In vsako jutro in vsak večer sem si morala izmišljevati zgodbe, kaj pa zdaj Sandi dela. Vse po vrsti. Zdaj je pa vstal, zdaj si je pa zobe umil, zdaj je pa šel v šolo ... Vsak dan je bila lahko ena in ista zgodba, samo da je bila o Sandiju.

»Poslušaj, Maša,« sem jo neki dan vprašala, »pa zakaj je Sandi tebi tako všeč?«

In ta otrok mi odgovori:

»Ker ima tako majhne, nežne roke.«

Popolnoma osupla sem bila. Neskončna in nenormalno močna ljubezen.

Potem pa, seveda, so minila leta, Maša je odrasla in ljubezen je minila. Ta fant, Sandi, je študiral na Fakulteti za šport. Manjkal mu je samo še en izpit, menda zelo težek. Prej je opravil vse z deset, devet, pri tem pa je v prvem poskusu padel. Na pokopališču, kje pa drugje, sem srečala njegovo mamo.

»S Sandijem je hudo.«

Nekega dne se je doma začel smejati kar tako, iz nič, in ni nehal. Odpeljali so ga k zdravniku, ta mu je predpisal zdravila in po določenem času se je njegovo počutje uredilo. Popolnoma uredilo. Potem so neko nedeljo drugi člani družine, oče, mama in brat, odšli na obisk k sorodnikom, Sandi pa je rekel, da ne gre, da bo ostal doma. Ko so se vrnil, so ga našli obešenega v veži.

Od mladih do starejših. Sosed iz časov, ko smo še živeli pri stari mami, star kakšnih sedemdeset, si je uredil kos zemlje, zasadil drevje, kuhal šnops ... Človek ne bi nikoli pomislil. Pa je. Včasih se prav sprašujemo, kaj je

s to Bohinjsko Belo. Je kaj v zraku, so to te skale, ki pritiskajo na nas okrog in okrog? Preveč je tega za tako majhen krog. Ampak čeprav je to huda stvar, jo mora človek na neki način spoštovati. Grozno mora biti, če ne moreš zdržati sam s seboj. Tu in tam se vsak človek znajde v takem položaju. Kako mora biti šele tistim, ki jim je še huje in pri katerih to traja in traja.

Ne gre za to, da bi morala nenehno hoditi k svojim. Seveda tudi, drugače je, nekaj posebnega, če so na pokopališču tvoji, ampak ni to edini razlog. Na vseh pokopališčih se neverjetno dobro počutim. Iz mene se kar malo delajo norca, ker s potovanj, s celega sveta, večinoma prinesem fotografije samih pokopališč. Najbrž sem res čudna, ampak nekaj že mora biti na tem, da so že od starih Grkov naprej bolj ali manj vsi iskali energijsko najboljša mesta za svoje mrtve. Pa naj je to kakšno muslimansko pokopališče kje v Afriki, kjer ima vsak grob svojo pisano hiško, pokopališče bogatih in znamenitih Rusov v bližini Nice na Azurni obali ali tista na Irskem, ki so fenomenalna, postavljena sredi hoste, vsa zaraščena in s keltskimi križi, ali pa inkovska s stolpi, visokimi kot silosi, z eno samo majhno odprtino. V te stolpe so Inki svoje pokojne pokopavali v stoječem položaju, obrnjene tako, da je skozi odprtino ob vzhodu sonce posijalo nanje. Ali pa Arlington v Virginii, nedaleč od Washingtona, kjer se nahaja vojaško pokopališče z množico belih križev, vseh enakih. Tisoči belih križev po skupinah. Vsaka vojna ima svoje križe, žal preveč, ampak tako pač je. Edini grob, ki je drugačen, poseben, pa vendar nič načičkan, je Kennedyjev. Plošča na tleh, ob njej pa še ena, in sicer od Jacqueline. Kasneje se je sicer pisala že Onassis, ampak zdaj pa leži tam zraven njega. Tega pred obiskom

Je kaj v zraku, so to te skale, ki pritiskajo na nas okrog in okrog?

nisem vedela. Malo stran v travi je grob njegovega brata Bobbyja. Pokopališče deluje kot ogromen park, katerega vrata se ob petih zaklenejo. Z Mašo sva ravno še pravi času ušli ven, midve in neka Korejka, edine osebe smo bile tam, na tistem ogromnem prostoru. In ko se mračí, se pojavi oddaljena, neverjetna glasba ...

Prav tako v Virginii smo se peljali z avtobusom mimo travnika, običajnega travnika, v katerega so bili sem in tja zasajeni pušeljci. Videlo se je, da to niso rože, ki bi tam zrastle, ampak zasajeni šopki. Precej časa sem potrebovala, da sem dojela, da je bilo pokopališče. Brez česarkoli, samo s šopki, zasajenimi v travo. Takega pokopališča še nisem srečala in me je zelo presenetilo, ne bi pa rekla, da navdušilo.

V Provansi, kakšnih sedemdeset kilometrov jugovzhodno od Avignona, v kraju Lourmairn, smo obiskali grob Alberta Camusa. Dušan, kostumografinja Bianca Adžičeva in jaz. Pisatelj grob – ob njem je grob njegove žene Francine – je bil popolnoma zaraščen s plevelom in Dušan kot njegov oboževalec se je spraval in ga očistil, oplel, zalil z vodo, vse uredil, ker se mu je zdelo grozno, da je zanemarjen.

Lepa so švedska pokopališča, zelo lepa in zelo drugačna. Jasa v brezovem gozdu, brez kakršnihkoli spomenikov, vsak grob, ki je brez gomile, ima samo majhen bel križek, pred katerim je šopek rož. Nič drugega, nobenega zunanjega razkošja. Kje pri kraju stojijo klopce, da lahko sedeš in si misliš karkoli, in na teh klopcah se ponavadi spomniš in obnavljaš kakšne lepe zadeve.

Včasih se mi zdi, da ljudje s spomeniki in marmorjem kažejo sebe in da to nima nobene zveze z ljubeznijo ali s spoštovanjem do tistega, ki je pokopan. Še bolj pa me moti, prav boli, pa čeprav je neumno, ko nekateri dajo kar čez cel grob težko marmorno ploščo. Zato da ni nobenega dela. Da se da dvakrat gor umetne rože, pa je. Prav boli me ta teža, ki pritiska na grob.

Tudi po Sloveniji so najboljši kraji namenjeni pokopališčem, ogromno jih leži na hribih, z razgledom. Večkrat komu omenim, naj si gre ogledat pokopališče v Novem mestu, ker je tako lepo. Park, in ko se sprehajaš po njem, dobiš občutek, kot bi hodil po gozdu, v katerem ležijo skupine grobov z enakimi spomeniki, med njimi so klopce, drevesa, pa spet skupina drugačnih enakih spomenikov, tam je hrib za tiste, ki bi se želeli raztrositi.

Ker sem videla že toliko pokopališč, sem se že kar navadila razmišljanj o minljivosti in lastni smrti. Poleg tega

Grob Alberta Camusa je bil popolnoma zaraščen s plevelom.

pa, saj ne veš, kaj se zgodi, kam greš, ko je vsega konec. »Grozno,« rečemo, ko nekdo umre mlad, in je res grozno, še posebej če je tvoj bližnji, prijatelj ali sorodnik. Ampak kaj vse mu je bilo pa tudi prihranjeno?

Nekoč smo s hčerjo in nečakinjo potovale po Gvatemali, pred katero so nas zelo svarili, češ da ne bomo žive prišle nazaj. Pa se nam nič ni zgodilo, vse smo uredile. Pripotovale smo tudi do mesta Antigua, čudovitega starega mesta, v katerem je ogromno študentov z vsega sveta. V tem mestu obstajata dve točki, do katerih ne smeš sam, ker da je prenevarno, in so za spremljavo, zastonjsko spremljavo, zadolženi turistični policaji. Eden od teh prepovedanih krajev je hrib nad mestom z ogromnim križem, od koder je krasen razgled na mesto, okrog in

Iz mene se kar malo delajo norca, ker s potovanj večinoma prinesem fotografije samih pokopališč.

okrog katerega se razprostira gozd in v njem menda tisti z mačetami, ki bi lahko pritekli in te posekali. Druga takšna znamenitost pa je pokopališče, ki je vso v belem marmorju. Vsi spomeniki so iz marmorja. Okrog pokopališča je gozd, džungla.

Tja smo šle v spremstvu dveh mladih policistov, peš, ker mesto ni tako veliko. Prvi grob na tem pokopališču, grob z ogromnim spomenikom, je bil grob nerojenih otrok. Grob, kakršne imajo ponavadi pomembni ljudje, in ob njem me je stisnilo pri srcu. Saj, najbrž tam notri ni nič. Splav je splav, in človek bi še razumel, če bi šlo za splave, ki niso bili narejeni namenoma. Kar nekaj jih je, žal, ki so naravni, spontani, in nepojmljivo hudo je,

kako te ženske trpijo. Tiste, ki se za splav same odločijo, pa tega prav tako ne počnejo za hec. Vedno je travma, vedno je hudo. Tem ženskam na um ne pade, da bi postavljale spomenike. Ne, postavi ga nekdo tretji s fantazijo, da mora to urejati. To se mi zdi strašno, to posedovanje človeških duš.

Potem smo se sprehajale po pokopališču in prišle do hišice, totenkamre oziroma mrliške veže. Bila je popolnoma zaprta. Vrata zaprta, polkna zaprta, pred njo pa voziček za prevažanje mrličev. Bil je prazen, ampak na njem so se še videli lasje ... Približali smo se tej hiški in zaslišali zvoke, ki so prihajali iz nje, kot bi imeli največji žur.

»Gremo, gremo!« sta rekla policaja.

In niti koraka naprej nismo več smele narediti, samo odhitele smo lahko s pokopališča. Očitno so bili v hiški tisti z mačetami.

Kot otrok sem imela to smolo, da sem bila zmeraj zraven, ko je kdo umrl, in me je bilo zaradi tega zelo dolgo smrti strah. Pa ne moje smrti, smrti kot akta. Ko je kdo na vasi umrl – in takrat je bilo tako, da je mrlič pred pokopom še tri dni doma ležal –, me je bilo tako strah, da si nisem upala mimo takšne hiše. Spomnim se smešne, trapaste navade ob posteljah umirajočih. Ko je kdo dlje časa umiral, tako dolgo, da so rekli »Umira, pa ne more umreti«, smo molili za to, da bi čim prej umrl. Kakšnih deset let sem morala imeti, ko se nas je zbralo ogromno okrog postelje ženske, ki je umirala, pa ni šlo, in smo molili, da bi ja čim prej umrla, molili smo za smrt. Kot nekakšno pomoč. Čuden, poseben strah sem imela pred smrtjo, ki se me je dolgo oklepal, in ne bi mogla reči, da sem se ga povsem znebila, strahu pred tujo smrtjo.

Verjetno je za moj strah kriva tudi cerkvena vzgoja. Nebesa, pekel, večno življenje ... Kako naj si kot otrok predstavljaš večno življenje? Sama sem si to razlagala, kot da so mrtvi lahko na neki način nenehno prisotni. Da je večno življenje nekaj, kar me lahko še zmeraj prestraši. Da smrt ni dokončna smrt, da to ne gre tako: nekdo je, potem ga ni več in ga nikoli več ne bo, ampak da je on še zmeraj, čeprav drugače. Mislim tudi, da so nam kot otrokom priskutili Boga, ker so nam ga zmeraj predstavljali z nekakšno brado, starca z brado, ki se ga moraš bati, ki objublja strašne kazni in večno pogubljenje. Privzgjajali so nam vse preveč strahu in vse premalo ljubezni.

»Ker Bog vse vidi in vse ve, greh se delati ne sme ...«

Tudi drugi so dodali svoje k temu strahu. Pri nas je med drugim stanovala – rekli smo ji – teta Neža. Poročila se je v Srbijo, dobila sina, potem pa, ne vem, ali ji je mož umrl ali se je ločila, skratka, vrnila se je domov in nekaj časa stanovala najprej pri nas, potem pa v hiši tik ob Savi. V tej hiši še danes nekdo živi. Polovica podstrehe je bila njena soba, druga polovica je bila pa prazna. Rada sem zahajala k njej, ker se mi je tam zdelo na neki način čarobno. Imela je navaden železen šporhet, ki je oddajal krasno toploto, ki jo še zdaj čutim, če pomislim nanjo, skuhati je znala fenomenalno kavo in znala je pripovedovati. Na zidu je imela veliko tapiserijo, ki jo je prinesla iz Srbije, dolgo kakšna dva metra in pol, visoko meter, in na njej so bili izvezeni vojaki, pa ne vem, ali srbski ali turški. Še bolj mi je bila pa vseč mala slika, ki niti ne vem, zakaj me je tako zelo očarala. Na njej je bil portret lepe mlade ciganke, ki je nosila dukate okrog vratu.

»Tale slika, ko jaz umrem,« je večkrat rekla ta teta Neža, »bo pa tvoja.«

Kasneje se je preselila k sinu, ki se je poročil in zgradil hišo malo više nad menoj, pod skalami, in ko je umrla, jaz slike nisem dobila. Še zmeraj jo imam samo v glavi. No, pa saj to je bistveno.

In ta teta Neža, ki je vse sorte pripovedovala, me je tam doli ob Savi v tem svojem podstrešnem prebivališču znala tudi strašiti.

»Ponoč,« je rekla, »na oni strani podstrešja slišim, kako se lobanje kotalajo sem in tja.«

Smrt mi je priskutila plavanje in mnogi, ki me poznajo, mislijo, da se bojim vode. Mnogi so me že poskusili pripraviti do tega, da bi šli na jadranje, pa jim ni uspelo. Pa sem včasih rada plavala, plavala daleč od obale in ponoči ... Brez težav. Plavati sem se naučila pri teti Ivanki, ki je živela v Strunjanu. Ta teta mi je čez poletje uredila delo v Fiesi, v počitniškem domu neke tovarne iz Škofje Loke. Pomivala sem posodo, pa prala solato in opravljala podobna dela. In ko sem opravila, kar sem morala, sem bila popoldne malo prosta in sem se lahko šla kopat. Po svoji navadi sem odplavala daleč ven, ko je morje komaj dober meter pred menoj vrglo na gladino mrtvaka, ki je bil že ves napihnjjen, vijoličast in zelen. Ne vem, kako sem priplavala na obalo. Izkazalo se je, da je bil to neki Nemec, ki so ga že zelo dolgo pogrešali. Tisti večer so bile na krožnikih polnjene paprike in jaz kakšnih petnajst let nisem smela slišati tega imena, kaj šele da bi jih jedla. Od takrat naprej, ko se stemni, v morje ne grem več, od takrat naprej sem čim bliže obali.

V Bohinjski Beli je obstajala navada, ki je dolgo nisem zasledila nikjer drugje, dokler mi niso pred kratkim poslali knjige iz Rezije, v katerih opisujejo točno tak obred. Nekdo je tem, ki so mi jo poslali, moral povedati, da me

te stvari zanimajo oziroma da imam to izkušnjo. Bilo je pa tako: Včasih so ljudi pokopavali v krstah in v družinske grobove, ki so bili pri velikih družinah dvojni. Ko je kdo umrl, so ga pokopali v tisto polovico groba, v kateri je zadnji pokojni ležal dlje časa. Jamo so vsakič skopali sosedje. V jami so bile seveda kosti in lobanja, in to lobanjo so postavili na kup izkopane zemlje, potem pa jo je moral kdo od domačih dan pred pokopom umiti z žegnano, blagoslovljeno vodo, jo zaviti v bel prt, pustiti tam, da so jo potem naslednji dan tako zavito v bel prt postavili na krsto pokojnega.

Bila sem zraven, ko je umrl stari oče. Nekaj let za njim je pri oseminštiridesetih letih umrla teta iz Strunjana. Teta, pri kateri sem se naučila plavati. To se mi takrat ni zdelo tako mlado, ker sem bila sama seveda še smrklja, ampak stara pa že kakšnih osemnajst let, skratka, odrasel človek, ne več otrok. Rečeno je bilo, da jo bodo pokopali v grob starega očeta, se pravi njenega očeta. In ker je bilo ogromno dela za pogrebce, vse je bilo treba pripraviti, prašiča zaklati, in je bila stara mama popolnoma zaposlena, mi je rekla:

»Pejt ti dol, pa to naredi.«

O, Marija, kaj hujšega mi ni mogla naložiti. Naj grem umit lobanjo starega očeta, s katerim sem živela osem let in bila ob njem, ko je umrl.

Mračilo se je, ko sem se odpravila na pokopališče. Sama. Stara mama mi je sicer rekla, naj se oglasim pri sosedih, ker je vedela, da me je strah.

»Veš, da bi šla,« je rekla ta, »pa ne morem ...«

Nogo je imela v mavcu. Morala sem sama. Strah me je bilo, grozno sem se počutila, ampak kaj sem hotela, prijela sem lobanjo, jo očistila, umila, zavila v prt ... Na-

redila sem vse, kar je bilo treba. Ne spomnim se, kaj sem takrat razmišljala, pa najbrž nič posebnega, ker je bilo že samo to, kar sem morala opraviti, tako zelo vznemirljivo. Vem le, da sem vse počela zelo nežno. In moram reči, da me je s tem skoraj tri četrt strahu pred mrličmi in smrtjo minilo.

Stari oče je dolga leta ležal. Kaj mu je pravzaprav bilo, ne vem, preveč otrok sem bila, da bi vedela. Po poklicu je bil mesar, ampak je potem kmetoval. Precej časa je bil v Nemčiji in tako eden redkih, ki je zelo dobro govoril nemško. Za tisto kmečko okolje, v katerem vsi zavijamo po gorenjsko, je bil zelo fin. Govoril je popolnoma pravilno slovensko, in ne spomnim se, da bi kdaj kaj dosti delal. Imel je konja oziroma kobilu Šimlo. Včasih ni bilo traktorjev in so kmetje vse opravili s konji, ki so jih, če jih niso poslušali, zmerjali in tudi tolkli. Moj ded ne. Če ga je Šimla kaj polomila, je samo rekel:

»Šimla, ne delaj mi sramote!«

Stara mama je bila gazda. Ona je delala, skrbela za vse, on je pa lahko bil svojski.

Potem je dolgo bolan ležal v postelji, nekaj časa več, nekaj časa manj, proti koncu že cele dneve. Leta in leta, meni se je takrat zdelo strašno dolgo, mogoče celo dlje, kot je bilo v resnici. Ko si majhen, se ti zdi vsaka stvar večja, kot pa dejansko je. Na to njegovo hiranje smo se tako navadili, da se nam je, ko je umrl, zdelo, kot da se je to zgodilo kar nekega lepega dne. Nič ni kazalo na to, da bo. Bil je sicer vedno bolj ubog, vse bolj je ležal, dokler ni samo še ležal. Ampak nič ni kazalo, da bo umrl prav tisti dan. To je kar bilo.

Seveda sem bila takrat tam. Morala sem biti stara kakšnih osem let. Otrok gre k prvemu obhajilu pri sedmih,

Stara mama je bila gazda. Skrbela je za vse, stari oče pa je lahko bil svojski.

in tega se pa še dobro spomnim, da je bil pokonci in zraven, ko so me krasili z belimi nageljčki in mi dali v lase venček. Vsaka kmečka izba ima kamro in v tej kamri je ležal. V izbi je bila kmečka peč, ravna na vrhu, in otroci smo se ogromno časa zadrževali na tej peči. Tam je bilo pozimi edino toplo. S te peči smo ga ves čas slišali, tudi zato, ker je nenehno govoril, tudi če ni bilo nikogar pri njem. Ne spomnim se, kaj je govoril, se pa spomnim, da sem se njegovega glasu, govora, tako navadila, da sem ga slišala še ne vem koliko časa po njegovi smrti. Sedeli smo na peči in poslušali tisti njegov glas. Pa me ni bilo strah, nekako normalno se mi je zdelo. Ne samo meni. Ob meni sta bili sestrični in mlajša sestra in vsem se nam je zdelo, da ga slišimo. Verjetno to ostane še nekaj časa v možganih.

Spomnim se, ko je umrla mama. V bolnišnici, ampak takrat smo že živeli v novi hiši, kjer sem še danes. Obe sestri sta se takrat že poročili in odselili, tako da smo bili v hiši ob mami še Maša, ki je bila še čisto majhna, jaz in Dušan, ki pa je takrat veliko delal in je bil tukaj bolj čez vikende. In ko je mama umrla, umrla je v bolnišnici na Jesenicah, in hvala bogu, da ni bilo njeno trpljenje podaljšano, sta me sestri povabili, naj z Mašo prideva k njima, naj tam prespiva.

»Ne,« sem rekla, »če bom zdaj šla, se bom najbrž zelo težko navadila na stanovanje brez mame.«

Z Mašo sva ostali in ni bilo težko, ampak se mi je nekajkrat kasneje zazdelo, da jo slišim, kako hodi po stopnicah. Slišala sem njene korake, hojo ... Mogoče sem malo nagnjena k temu mističnemu, če je to sploh prava beseda, in me ne bo nihče prepričal, da ne obstaja nekaj zunaj našega razumevanja. Ko je bilo z mamo že zelo hudo in je bila v bolnišnici, smo jo vse tri vsak dan obiskovale. Doma smo imeli svoje čase ogromen klavir, koncertni, ker se je Maša učila igranja nanj. Sedeli sva na fotelju, pestovala sem jo, vse je bilo ugasnjeno, ker smo bili vsi že zelo nesrečni. Ne televizije ne radia se ni slišalo in naenkrat spusti klavir v tisto tišino tako močen akord, tako glasen, da sva se obe zdrznili. Takoj sem stekla do telefona in poklicala Špelo.

»Špela, ne vem, kaj je ... Da ni z mamico kaj narobe.«

Pa ni bilo, še zmeraj je bila živa v bolnišnici. Umrla je do minute točno teden dni kasneje.

Imela sem strica, prelepega, ki je bolehal za tuberkulozo, ki je bila včasih skoraj neozdravljiva. Zelo mlad jo je dobil in skoraj vso mladost je preživel na Golniku. Vsake

toliko časa je prišel domov in takrat sva celo stanovala v isti sobi, ker nas je bilo pač ogromno. Tako je prišel domov tudi za svoj trideseti rojstni dan, okrog novega leta. Stara mama je bila pri sosedi, ko sem iz sobe, z vrha stopnic, zaslišala prav poseben, grozljiv klic:

»Mama!«

Moja mama, se pravi njegova sestra, ga je šla iskat, pripeljala ga je dol, ga v hiši – tako rečemo pri nas izbi – posadila na klop in ... Ta podoba mi je za zmeraj ostala pred očmi. Drži ga v naročju, njemu pa iz ust priteče takšna temna kri in umre.

Bila sem pri stari mami, ko je odšla. Veliko časa sem preživela z njo, nekaj let samo z njo. Zelo sem jo imela rada. Takrat sem bila že v Ljubljani in sem domov hodila samo za vikende. Ampak tisti dan je bila sreda in verjetno gre za neki čut, nekaj, česar ne znamo pojasniti. Nič ni bila bolna, po malem že, pa nič takega, nič hujšega. Zaposlena sem bila v Mestnem gledališču, viseli smo na Čopovi v nekem lokalu s hitro prehrano, in ne vem, kaj mi je bilo, da sem rekla:

»Ah, jaz grem pa domov pogledat.«

Pa nikoli nisem šla domov sredi tedna. Sedla sem v spačka, se pripeljala domov, kjer me je pričakala žena najmlajšega strica:

»Zgleda, da bo mama umrva.«

Drugi so tisti dan na njivi kopali krompir in me je poslala ponje.

»Pejt v Donce,« je rekla, kjer so bile naše krompirjeve njive, »mama je zlo na konc.«

Moja mama, druga teta ... skratka njene hčere, ki jim je, preden so odšli na njivo, stara mama še kaj ocvrla, da

*Še nekajkrat se mi je zazdelo, da slišim mamo
hoditi po stopnicah.*

ne bodo lačne. Prišle so in stara mama je bila še toliko pri sebi, da je pobožala mojo mamo po roki in rekla:

»O, božca moja, o, božca moja ...«

To je bilo zadnje, kar je rekla. Takrat je bilo v navadi, da so mrliča umile in preoblekle sosede, ampak smo me rekle, da ne bomo nikogar klicale, da bomo to same uredile. Po smrti je človek še nekaj časa topel in gibljiv in

smo jo posedle, one so jo umile in preoblekle, jaz sem jo pa česala. Že prej sem jo zmeraj jaz česala, ko tega sama ni več mogla, imela je pa kot druge kmečke ženske dolge lase, spete v kito. Pri tem smo bile tako zmešane, da smo v nekem trenutku rekle:

»Kaj pa, če ga serjemo, kaj pa, če ni mrtva?«

To je bil še čas, ko pokojni leži v hiši dve noči, da lahko ljudje pridejo kropit. Kropilcem moraš ponuditi šnops in čaj in ne vem kaj še vse, predvsem šnops, ljudje se pri tem sprostijo in postanejo nenavadno razposajeni. Ta moja stara mama je imela sosedo, s katero je prijateljevala in ki ji je pomagala pri opravkih, ker sama ni imela kmetije. Nekoč smo šli v polje, in ko smo se vrnili, nismo mogli verjeti – sami sta prebarvali kuhinjo. Ampak kako sta jo prebarvali? Po stenah in po stropu so bile črne vrtnice. Zmeraj sta kuhali mešto, tradicionalno gorenjsko jed iz krompirja in ajdove moke, zabeljeno z ocvirki. In ta Anžla pride h krsti:

»O, Marjana moja, nkol več nauva mešte kuhale.«

V takem zna to delovati tako smešno, in takrat je, da smo tekle iz kuhinje v špajzo in se tam režale kot zmešane. Seveda smo tudi že precej spile.

Te smrti so tako zelo ostale v meni, da se še danes najbolj bojim tega, da bi morala biti nekoč spet zraven, ko bi kdo umrl. Če bi se dalo, bi raje sama umrla trikrat, kot pa da bi bila samo še enkrat zraven.